

**ПРО НЕОБХІДНІСТЬ КРИТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ДОРОБКУ
УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-МОНУМЕНТАЛІСТІВ РАДЯНСЬКОЇ
ДОБИ В КОНТЕКСТІ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ**

*(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та
неопублікованими документами)*

З моменту проголошення Акту про державну незалежність України минуло вже понад чверть століття, проте твердження, що ми – «колишня радянська республіка» не полишає глобального інформаційного простору й досі. Можливо, це мало підстави донедавна, проте Революція Гідності й героїчне відстоювання суверенітету на сході країни не лише утвердили самодостатність українців як нації, а й спонукали до прийняття доленосного рішення про остаточний відхід від радянського минулого та початок у державі масштабної реформи, закріпленої нині пакетом законів про декомунізацію від 9 квітня 2015 року.

Розпочатий ще за часів розпаду СРСР процес очищення публічного простору від тоталітарної символіки, більше відомий як «ленінопад», активізувався в період Майдану. Отже, з кінця 2013-го – початку 2014 років у країні піднялася нова хвиля стихійної декомунізації. Фактично повалення пам'ятників Леніну було спробою терапії, боротьби з травмою, викликаною не стільки розпадом СРСР, скільки недостатньою відрефлексованістю травматичного досвіду того періоду.

Ця символічна дія стала свідченням поглядів української спільноти на внутрішню та зовнішню політику в тій ситуації, коли інших шляхів донести своє невдоволення не було, й показала, що Ленін не є більше сакральною фігурою для українського народу. Сьогодні пам'ятники Леніну, як і вулиці з його ім'ям, залишаються лише на окупованих територіях. Зважаючи на масштаби цього явища й рішучість, з якою зносили пам'ятники, ленінопад став своєрідним феноменом новітньої історії України та невіддільною частиною Революції гідності, її візуальним втіленням [1; 2; 3].

Водночас слід визнати, що процес декомунізації проходить геть не безболісно, зокрема в царині монументально-декоративного, публічного мистецтва часів СРСР.

По суті, предметну дискусію на тему, що є прославленням радянської ідеології і підпадає під гриф «декомунізація», а що природним відтворенням реалій тогочасного буденного життя, навіть не розпочато. Тим часом експерти

б'ють на сполох, адже наша країна втрачає цінні артефакти, які репрезентують її унікальну школу мистецтва пізнього модернізму [4].

Цього року на сході України відбулася низка художніх проектів, організованих громадською ініціативою «ДЕ НЕ ДЕ», що постала як реакція на декомунізацію, Мистецьким напрямом Українського кризового медіа-центру та за фінансової підтримки Агенції США з міжнародного розвитку. Йдеться про «Жовту лінію», проект, що привертає увагу суспільства до об'єктів архітектурної та монументально-декоративної спадщини на території Донецької та Луганської областей. Ним було, зокрема, передбачено відкриття в десяти містах регіону виставок, мета яких – наголошення на необхідності архівування і систематизації даних про важливі об'єкти, їхня популяризація серед місцевого населення, а також просування головної ідеї – збереження цих пам'яток.

Зокрема, мозаїкам Маріуполя було присвячено виставку «Боривітер». Вона проходила в приміщенні колишнього ресторану «Україна», де збереглися оригінальні мозаїчні панно «Боривітер» та «Дерево Життя», створенні 1967 року відомою художницею-монументалісткою, радянською дисиденткою Аллою Горською та групою співавторів.

Ініціювала та курувала цю виставку мистецтвознавиця, дослідниця мозаїк і монументально-декоративного мистецтва радянського періоду Євгенія Моляр. На її думку, Маріуполь – один із найвиразніших прикладів того, як промислове місто спонукало до розвитку мистецтва. Бо процес творення культурної інфраструктури відбувався тут постійно. Приміром, за тих соціокультурних реалій кожне підприємство прагнуло побудувати власний будинок культури, запрошуючи часто до співпраці професійних художників з усієї країни. Художники, які хотіли експериментувати, вдаватися до новаторства, радо зголошувалися, бо в Маріуполі цензура не була такою суворою, як у Києві, та й зрештою там просто можна було непогано заробити. Наразі у відносно невеликому місті є вісім величезних будинків культури в різних районах, понад п'ять кінотеатрів та понад десять мозаїк, що являють собою найрізноманітніші зразки, за якими можна скласти уявлення про монументально-декоративне мистецтво в Україні загалом.

Наприклад, перша мозаїка – «Підкорювачі космосу» – з'явилася в Маріуполі в 1965 році. Її автор – Віктор Арнаутов, учень славетного мексиканця Дієго Рівєри та один з основоположників американського монументалізму, який повернувся до рідного йому тоді Жданова на початку 1960-х. Разом із Григорієм Пришедьком Арнаутов створив у місті три мозаїки, в кожній з яких упізнається плакатність, характерна для латиноамериканського монументального мистецтва. У соцреалістичному каноні в місті працювали представники локальної сцени – Лель Кузьменков та Валентин Константинов. Тут експериментували та випробовували можливості матеріалу художники Іван Литовченко, Валерій Ламах та Ернест Котков. У панно на будинку культури «Іскра» автори поєднали мозаїку з шамотним рельєфом, а керамічну плитку, яка зазвичай клалася площинно, поклали під різними кутами величезними шматками.

Саме в Маріуполі відбувся творчий вибух Алли Горської, яка разом зі своєю командою на замовлення ресторану «Україна» створила два видатні та засадничі для себе мозаїчні панно, що великою мірою уособлюють творчий пошук не тільки художників-шістдесятників, а й української радянської монументалістики як явища.

Художні твори «Боривітер» та «Дерево Життя» – це експеримент, що базувався на змішуванні народних традицій, світових тенденцій і радянського мистецтва, з якого народилася нова пластична мова. Пізніше ім'я дисидентки Горської викреслювалося зі списків авторів, а деякі її твори було знищено. Та, на щастя, ці два панно збереглися: виконуючи партійний наказ, місцеві майстри замість того, щоби збити мозаїку, сховали її за фальш-стіною. Тепер мозаїка відкрита, але її ніхто не бачить, оскільки ресторан не працює і приміщення вже багато років зачинене.

Загалом, Маріуполь, як жодне інше місто, вміщає в собі зразки усіх засадничих різновидів мозаїк, розташування яких дозволяє побачити ключові з них за дві години пішої екскурсії. Євгенія Моляр впевнена, що саме тут має постати музей монументально-декоративного мистецтва, особливо в контексті декомунізації.

Попри те, що мозаїка – одна з найбільш міцних технік екстер'єрного монументального живопису, що може простояти вічно, кілька маріупольських мозаїк зараз в критичному стані. Наприклад, за невідомих причин вже більше ніж наполовину обсіпалася згадана вище мозаїка Віктора Арнаутова «Підкорювачі космосу», а під час оновлення комунікацій в приміщенні станції водного спорту пробили діру в стіні, крізь яку назовні вивели трубу – прямо посередині живописного полотна «Юність», не звернувши увагу, що ця стіна – твір мистецтва.

Нещодавно в одному з районів Києва по всій площині мозаїки на одному з житлових будинків мешканці поклали утеплення. Ще в день початку робіт мистецтвознавиця разом із колегами з «ДЕ НЕ ДЕ» забили на сполох та викликали поліцію, однак так і не змогли зарадити «утепленню» мозаїки.

Говорячи про основу такої зневаги містян та комунальників до монументально-декоративного мистецтва, необхідно зауважити, що побутове знищення мозаїк, розписів та ліпнини почалося ще задовго до декомунізації. Очевидно, є також інші причини.

Насправді художні об'єкти в публічному просторі, скоріше за все, просто не сприймаються людьми як мистецькі твори. Цьому зокрема сприяє їхня анонімність, яку радо плекали в СРСР. Вкрай рідко поруч із твором монументально-декоративного мистецтва можна побачити табличку з інформацією про його автора або авторів. А іноді ми їх просто не помічаємо. Тому, вірогідно, найбільш дієвий метод протидії легковажному ставленню до цих об'єктів та їхньому потенційному знищенню – створення ментальних бар'єрів через роз'яснення та привертання уваги до факту культурно-мистецької цінності творів.

Просвітницька робота з населенням як ефективний спосіб збереження та популяризації творів монументально-декоративного мистецтва та архітектури – одне з першорядних завдань, яке поставили перед собою ініціатори проекту «Жовта лінія». Активісти запропонували музеям у Донецькій та Луганській областях підготувати та включити у свої експозиції інформаційні планшети про наявні в регіоні об'єкти, які, на їхню думку, обов'язково мають бути збережені.

Інший успішний приклад у контексті захисту пам'яток монументально-декоративного мистецтва – «б мозаїк» – спільний з українським фотографом, дослідником радянських монументальних мозаїк Євгеном Нікіфоровим і Центром сучасного мистецтва (CSM) проект, у рамках якого учасники ініціативи «ДЕ НЕ ДЕ» встановили таблички та розповсюдили листівки з іменами авторів та іншою інформацією біля кожної з шести мозаїк на торцях будинків, що знаходяться на проспекті перемоги в Києві. В такий спосіб вони спробували захистити ті дві з них, які збиралися декомунізувати. Станом на сьогодні всі шість мозаїк на місці.

З огляду на розпочатий в Україні процес декомунізації питання щодо цінності творів монументального мистецтва пізньорадянського періоду постало як нагальна проблема в той самий час, коли ці об'єкти почали знищуватися. Насамперед, через відсутність відповідних досліджень, які б могли стати базою для розуміння їхньої цінності.

На необхідності перегляду спрощених точок зору на мистецькі явища та середовище радянської України наполягають автори веб-архіву monumentalart.in.ua, присвяченого монументально-декоративному мистецтву 1960-х–1980-тих та створеного в рамках проекту «Монументальні пам'ятки пізнього модернізму Житомира й Житомирської області».

Довгий час роботи місцевих художників-монументалістів залишалися поза увагою експертів та громадськості, а їхні автори, розташування, умови, дата створення і точна кількість загалом достеменно невідомі. Тож протягом чотирьох місяців кропіткої роботи команда проекту на чолі з куратором Павлом Гудімовим та Євгеном Нікіфоровим працювала над визначенням місця розташування об'єктів у Житомирському регіоні, вивчала документи міського й обласного архівів, проводила атрибуцію відомих робіт і відшукувала свідчення про вже знищені твори. Зібрані та оброблені матеріали стали основою двомовного електронного каталогу з інтерактивною мапою, яка дає чітке уявлення про спектр розповсюдженості монументального мистецтва періоду модернізму в межах території Житомирської області.

Ресурс monumentalart.in.ua включає різноманітні за формою та призначенням об'єкти: від декоративного оздоблення автопавільйонів, що здійснювалося в межах державної програми благоустрою доріг, до ошатних їдалень та холів на промислових виробництвах. Він також знайомить відвідувачів зі статистикою, географією та регіональними відмінностями творів. Потенційно маючи велику практичну й дослідницьку цінність для різних аудиторій, цей електронний каталог уможливорює швидке реагування на різноманітні загрози для

об'єктів, водночас вивчення культурних пам'яток може стати передумовою для їхнього залучення до національних та міжнародних туристичних маршрутів, а також для подальшого занесення до реєстру пам'яток монументального мистецтва національного значення [5; 6].

До слова, результати досліджень, проведених командою Гудімова, значною мірою були продемонстровані під час виставки «Можливо це мистецтво», присвяченої пізньюрадянським мозаїкам, вітражам, скульптурам та архітектурним об'єктам Житомирщини, в рамках десятиденного міжнародного фестивалю сучасної культури «Жовтень у Жовтні», який проходив восени поточного року в тому ж-таки Житомирі.

Організатори заходу, а це громадська організація «Житомир, зроби голосніше!» на чолі з Людмилою Зубко, намагалися за допомоги цієї акції привернути увагу суспільства до необхідності критичного осмислення доробку українських художників радянської доби. Відбулася акція в межах конференційної панелі з влучною назвою «Незручна спадщина».

Як розповідає авторка проекту, спочатку це було звичайне бажання зберегти спадок, який залишила Україні плеяда талановитих митців другої половини ХХ століття. І мова не лише про живопис, скульптуру, графіку, а й про архітектуру. Багато хто може пригадати, як серед сірих «хрущівок» вигідно вирізнялись споруди, прикрашені різнокольоровою мозаїкою. Як правило, це були кінотеатри, музеї, або ж фасади багатоповерхівок. А ще сотні зупинок громадського транспорту. Про ці унікальні мозаїки мало відомостей в архівах. Про них ніхто не дбає, не охороняє і не реставрує. А це кропітка праця українських художників і архітекторів, технікою яких цікавиться світова культурна спільнота. Це при тому, що українським митцям доводилося працювати в умовах потужної централізації та ідеологічного тиску.

Дійсно, промоція та державна підтримка ідеологічно заангажованих творів були вкорінені в інституційній структурі радянського мистецтва. Проте багатьом українським митцям вдавалося уникати дотримання партійних постанов та директив у власній творчості [7; 4].

Коли люди живуть у середовищі, наповненому мистецтвом, вони поведуться зовсім по-іншому. Навколо чого найчастіше гуртується громада, об'єднується нація? Звичайно навколо традицій і культури. В історії українського народу не було порожнечі. Наші митці створювали високохудожні твори у найважчі часи і залишили їх нам у спадок. Жодна технологічна чи високорозвинена економічно територія не втримає молодь, якщо ця територія не матиме самобутності, традицій, ідентичності. А ідентичності територія набуває, коли ми зберігаємо свій спадок – залишаємо позаду ідеологію і беремо з собою в майбутнє свою культуру. Бо культура та мистецтво здатні працювати на розвиток держави не менше, ніж промислові підприємства. А іноді й значно ефективніше. Прикладом цьому можуть слугувати всесвітньовідомі туристичні об'єкти, як Ейфелева вежа, наприклад, що мають індивідуальну прив'язку до чіткої ідентичності.

Мистецтвознавиця Євгенія Моляр, яка брала участь в роботі експертної комісії з питань визначення культурної цінності пам'ятників і пам'ятних знаків Києва, що підлягають демонтажу внаслідок декомунізації, ділиться власними міркуваннями стосовно окремих болючих моментів нинішньої декомунізаційної практики.

За її словами, щоб забезпечити більш-менш цивілізоване виконання законів про декомунізацію до експертної комісії, крім неї та її колег з громадського об'єднання «ДЕ НЕ ДЕ» – спеціалістів, які активно виступили проти демонтажу та знищення монументальних пам'яток, – увійшли співробітники інституту національної пам'яті, інституту пам'яткоохоронних досліджень, Управління охорони культурної спадщини, а також представники Міністерства культури. Було опрацьовано складений та виданий інститутом національної пам'яті список із 470 об'єктів, серед яких були скульптура, мозаїка та меморіальні дошки. Про кожен із них написано висновок з рекомендаціями: або залишити об'єкт у місті, або передати музею.

Наприклад, щодо столичного пам'ятника Миколі Щорсу, Євгенія Моляр каже, що спільно з активістами «ДЕ НЕ ДЕ» вони намагалися довести необхідність збереження його на своєму місці з різних позицій: це і цілісність містобудівного ансамблю, і художня цінність самого об'єкту.

Михайло Кальницький, один із членів комісії, обґрунтував контрверсійність особистості героя.

«Я писала про те, що в цьому конкретному випадку немає предмета декомунізації, натомість є симулякр третього порядку, адже меморалізований та представлений в скульптурі не безпосередньо Щорс, а ліричний герой фільму Олександра Довженка. Як виявилось згодом, наші рекомендації нікому не були потрібні. На засіданні Київради всі депутати проголосували за демонтаж пам'ятника, і цього ж вимагає інститут національної пам'яті. Більш того, вже після завершення роботи нашої комісії Володимир В'ятрович та його інститут доповнили свій список новими об'єктами, серед яких зокрема був уже знесений тепер бронзовий монумент „Цеглина – зброя пролетаріату”», – розповідає мистецтвознавиця.

Прикметно, що спочатку зазначена копія роботи скульптора Івана Шадра (створена з гіпсу в 1927-му й присвячена подіям Російської революції 1905 року) не увійшла в список об'єктів, які підлягають знесенню через декомунізацію. Однак пізніше було прийнято рішення його демонтувати [8].

Чи є тут підстави казати про певне підґрунтя для різного стибу спекуляцій? Можливо, адже, за словами Євгенії Моляр, парадокс функціонування Українського інституту національної пам'яті полягає в тому, що на відміну від подібних інституцій в інших країнах, які зазвичай бувають недержавними громадськими організаціями, він є центральним органом державної виконавчої влади, котрий водночас сам визначає об'єкти та назви, що підлягатимуть демонтажу або перейменуванню.

Натомість Київ спільно з Міністерством культури та Інститутом національної пам'яті збирає монументи тоталітаризму в музеї просто неба. Першим експонатом якраз і буде київський пам'ятник Миколі Щорсу.

Для того, щоб перемістити у новостворюваний музей знакові зразки комуністичної монументальної пропаганди, необхідною є співпраця між місцевими громадами, музейниками та державною владою. До такого висновку прийшли ініціатори проекту в процесі роботи над концепцією Музею монументальної пропаганди СРСР. На території Національного комплексу «Експоцентр України» планується розташувати вільний простір для демонстрації та дослідження прикладів використання художніх інструментів в цілях тоталітарної пропаганди [9].

Україна практично завершила декомунізацію публічного простору. Відповідний закон, який передбачав демонтаж пам'ятників часів комунізму, наголошував також на збереженні об'єктів, які становлять мистецьку цінність, в музеях з освітньою метою. Музей монументальної пропаганди СРСР стане саме таким місцем. Міністерство культури сприятиме музею у залученні до експозиції об'єктів зі всієї території України [10].

А що відбувається в інших регіонах України? Зокрема, яка доля «Артема» – видатної конструктивістської монументальної скульптури Івана Кавалерідзе?

У місті Святогірськ Донецької області реставрують пам'ятник радянському революціонеру Артему (Федір Сергєєв, відомий як «товариш Артем» – засновник так званої «Донецько-Криворізької радянської республіки», 1918 р.). Про це повідомив у Фейсбуці голова Донецької обласної державної адміністрації Олександр Куць.

«Завершується перший етап реставрації пам'ятки національного значення – пам'ятника Артему в Святогірську. Всього на його відновлення з обласного бюджету виділили 388 тисяч гривень... Але повністю завершити проект в цьому році реставратори не встигнуть, тому другий етап почнеться навесні, з настанням тепла», – написав він.

Як зазначив Куць, згідно з додатком до постанови Кабінету Міністрів № 928, цей пам'ятник внесено до Держреєстру нерухомих пам'яток України, отже він не потрапляє під закон про декомунізацію.

У свою чергу, віце-прем'єр-міністр В'ячеслав Кириленко в своєму мікроблозі Twitter повідомив, що прем'єр-міністр України Володимир Гройсман доручив Українському інституту національної пам'яті «з'ясувати всі обставини реставрації пам'ятника більшовицькому терористові і сепаратистові ... всупереч Закону про декомунізацію» [11].

В регіонах громади та комунальники, звісно, чинять на свій розсуд. Оскільки невиконання декомунізаційних законів тягне за собою кримінальну відповідальність. Тому багато хто поспішає демонтувати об'єкти, часто не замислюючись про їхню цінність.

Насправді демонтувати 22-метрову скульптуру «Товариша Артема», що височіє на скелястому пагорбі, нелегко. Колишній очільник Донецької ОДА Сергій Тарута пропонував підірвати монумент разом з Лисою горою, що є частиною національного природного парку «Святі гори». Усе звелось до того, щоб дозволити монументу розвалитися самостійно. Створено його було в 1927 році, остання реставрація відбулася 1996-го, й вже після цього в «Артема» влучила блискавка, внаслідок чого пам'ятник почав швидко руйнуватися.

Вести мову про скульптуру Кавалерідзе потрібно фахово й враховуючи три фактори: мистецький, ідеологічний і технологічний, відмічає мистецтвознавець і художник Ростислав Лужецький. Адже з мистецької точки зору ця скульптура унікальна з багатьох аспектів.

На сьогодні пам'ятник вважається найвищим в Європі об'єктом у стилі кубізму – 28 метрів у висоту разом з постаментом. І водночас це найважча бетонна скульптура у світі – понад 800 тонн. У таких масштабах аналогів ніде не існує. До того ж, це робота Івана Кавалерідзе, достатньо помітної фігури в українському культурному просторі. ЮНЕСКО навіть назвало митця «українським Мікеланджело».

Якщо ж оцінювати пам'ятник Артему з ідеологічної точки зору, то він являє собою яскравий відбиток тогочасної хвилі творення фейкових кумирів. Можна згадати, приміром, яким потужним був культ нових богів соціалістичної ери: Стаханова, Паші Ангеліної, і Артем у тому ж списку.

«Це була ідеологія Луначарського і Горького – творення нової комуністичної релігії. Це була одна з форм існування радянського режиму. Для Кавалерідзе ж це була лише нагода створити щось геніальне, скульптуру небаченого масштабу, і він цією нагодою скористався. А те, що політичні хвилі в той час (а це був 1927 рік) піднесли на гребінь саме цей образ, це вже не його вина. Якщо придивитися об'єктивно, то цей монумент ні портретно, ні антропологічно не має нічого спільного з реальним образом більшовика Артема. Це абсолютно кубічна річ, за реалістичними канонами вона досить формальна і далека від дійсності. А з точки зору мистецтва – це унікальний витвір», – наголошує Лужецький.

Стосовно вимоги негайно демонтувати скульптуру, мистецтвознавець переконаний, що більшість навіть не уявляє, наскільки цей пам'ятник унікальний і з технологічної точки зору.

«Це – залізобетонна конструкція, настільки надійно вмонтована в скелю, що демонтувати її неможливо жодним чином. Кавалерідзе в той час зумів знайти фахівців, котрі мали власні секрети і свою технологію, яку на сьогодні втрачено. Це не пам'ятник Щорсу в Києві, який можливо (і слід) демонтувати і перенести на територію музею. І не „Батьківщина-Мати”, зі щита якої, хай і не просто, але можна зняти радянський герб. Тут все набагато складніше. Скульптура Кавалерідзе не переміщується, не зрізується і її неможливо ліквідувати жодним чином», – підкреслює автор допису.

Органічно вписаний в місцевий ландшафт пам'ятник Кавалерідзе розташовано на незаселеній території. Згідно з законом про декомунізацію, ця скульптура належить до винятків, а саме – як пам'ятка мистецтва національного значення, що знаходиться на території Святогірського державного історико-архітектурного заповідника, є частиною Музейного фонду України.

«Там слід створити цілий комплекс, пояснюючи людям суть більшовицької пропаганди, отой механізм творення фейкових кумирів, який лежав у основі радянської ідеології. Це матиме і свій виховний момент, і стане своєрідним запобіжником від повернення минулого. Це, на мою думку, буде вирішенням багатьох проблем. Мудрим рішенням буде зберегти для нащадків правдиву пам'ять про своє минуле і про своїх геніальних митців, знявши з них ідеологічну полуду радянщини. Власне, це і буде декомунізація, якої ми всі так потребуємо. Кон'юнктурний Артем відійде в минуле, геніальний Кавалерідзе залишиться з нашими нащадками», – підсумовує Ростислав Лужецький [12].

Нашій країні поки що бракує локальних ініціатив, які б захищали пам'ятки радянського періоду. Натомість Музей Миколи Островського в Шепетівці можна вважати одним із найкращих прикладів декомунізації в Україні. І, що характерно, відбувається вона не згідно з державними директивами, а мало не всупереч.

Меморіальний музей оповідає життєвий та творчий шлях Островського, базуючись на його автобіографічному творі «Як гартувалася сталь». Експозицію музею побудовано у 80-х роках за проектом з. х. України Анатолія Гайдамаки. Вона немов випередила свій час і сьогодні набула більшої актуальності, ніж на момент створення. За усіма канонами пропагандистського музею в експозиції поступово і детально розкривається становлення революціонера та письменника Миколи Островського, що сьогодні дає змогу побачити, яким чином відбувалося конструювання образу героя. Експозиція лишає місце для інтерпретацій і наукові співробітниці музею дуже точно та фахово розкривають механізм викривлення фактів та інформаційні маніпуляції, до яких вдавалися радянські ідеологи, вибудовуючи героїчний наратив.

На їхню думку, така виважена й науково підтверджена критика набагато ефективніше бореться з радянською пропагандою, ніж прямі заборони. А музей повністю зберігає оригінальну експозицію та екстер'єр – унікальні твори монументально-декоративного мистецтва, котрі є справжньою принадою та окрасою міста.

Ініціатива «ДЕ НЕ ДЕ» спільно з музеєм пропонує більш детально дослідити способи та методи конструювання героїчного образу на прикладі життєпису Островського: «Ми звертаємося до мистецтва кінематографії: „Як гартувалася сталь” екранізували неодноразово, і в кожному фільмі образ головного героя дещо видозмінювався. Перша екранізація датується 1942 роком, у розпал Другої світової війни. Друга – 1956 – на самому початку „відлиги”. Третя – 1975 – пік могутності СРСР, і остання – телесеріал китайського виробництва, знятий в Україні у 1999 році», – анонсують подію організатори.

У підвальному приміщенні музею учасники «ДЕ НЕ ДЕ» планують також створити аудіовізуальну інсталяцію на основі цих фільмів, а в кінозалі музею – організувати дискусію на кшталт «Конструювання героя» та перегляд фільмів [13].

Отже, процес декомунізації, як ніколи гостро підняв питання про наше бачення власних історії та культури. В суспільстві ж і досі існує певна поляризованість поглядів щодо позбавлення простору України від символів тоталітарної епохи.

Почасти методи декомунізації наслідують практики самого Радянського Союзу, зокрема – ленінський план монументальної пропаганди 1918 року, згідно з яким руйнували пам'ятники «царям та їхнім слугам», змінювали назви вулиць і населених пунктів. Разом із тим, цей план передбачав зведення нових монументів – діячам революції та видатним науковцям, митцям і філософам. В умовах економіки воєнного комунізму проводилися конкурси й фінансувалося створення великої кількості монументів з різних матеріалів, що сприяло розвитку радянської скульптурної школи.

З іншого боку, існуючі колись «місця пам'яті» нагадували про минуле й наповнювали сенсом життя сьогодення. Створенням «культурної пам'яті» керівники радянської держави займалися всі сімдесят років її існування. Наслідком такої «культурної діяльності» стало створення «радянської людини». Тож історична пам'ять «радянського народу» була сформована поляризованим чином: усе пов'язане з комуністичною ідеологією, заслуговувало схвалення, і навпаки.

Тож українцям необхідно шукати нові форми комеморації, яка являє собою свідомий акт передачі світоглядно вагомої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті». Але як формувати світогляд пострадянського індивіда в складній політичній і економічній ситуації, та ще під час воєнних дій? Якою насправді буде роль комеморації в процесі формування світогляду пострадянського українця – покаже час.

А поки що сучасні монументи здебільшого виникають внаслідок низових практик – це мурали, народні інсталяції на постаментах колишніх пам'ятників тощо. Таке мистецтво цікавіше за офіційне. До того ж, ця ситуація позначає місце ідола, яке поки що порожнє.

«Я бачу нагальну потребу в переосмисленні меморіальної художньої традиції на наших теренах. І просто боюся, що така ініціатива сприятиме виникненню одноманітної і невибагливої фігуративної скульптури, на яку в наш час уже просто боляче дивитися. Хочу звернути увагу, що якщо порівняти радянські меморіали ВВВ та сучасні пам'ятники героям АТО по різних містах України, то виявляється, що відрізняються вони тільки тим, що в першому випадку – червоні зірки, а в другому – золоті ангелики. Той підхід до створення меморіалу, що ми бачимо, – ідентичний радянському. А уособлення колективної пам'яті у вигляді антропоморфної фігури настільки архаїчне і зашкарубле, що нехай краще в цьому каноні вже більше нічого не створюється. Перехід до абстракції

та безпредметності буде одним із найбільших проривів в українському публічному мистецтві», – стверджує Євгенія Моляр [14; 9].

Важливість процесу декомунізації полягає не лише в зміні назв вулиць чи демонтажі пам'ятників діячам радянського режиму. Мають також відбутися зміни у свідомості громадян України аби не допустити повернення радянських методів управління суспільством, що в сучасних умовах модерної держави неприйнятно, зауважує історик, начальник відділу правового забезпечення Українського інституту національної пам'яті Сергій Рябенко [15].

На початку лютого 2018 року голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович прозвітував про фактичне завершення декомунізації в Україні. Наразі перейменували 52 тисячі вулиць та демонтували 2,5 тисячі пам'ятників Леніну та «іншим комуністичним вождям» на території України [16].

Декомунізацію як процес позбавлення символів комуністичного режиму презентують як найуспішнішу реформу після Майдану. Але чи успіх декомунізації зробив нас ближчими до Європи та її цінностей?

На думку наукового співробітника Музею історії Києва Олександри Гайдай, наше розуміння радянськості, як і європейськості, доволі вузьке. Останнє часто зводиться лише до рівня життя та якісних соціальних послуг. Натомість залишаються поза увагою такі характеристики країн Європи як відкритість, коли робота установ та їхніх очільників є відритою для громадськості, та чесність, коли плагіат є підставою для відставки міністра. Позбавитися від пам'ятників було простіше, ніж де-радянізувати суспільство і владу, підмітила вона.

Українці насправду встигли при звичаїтися та зжитися з радянськими практиками й світоглядом. Понад те, пострадянський період зробив «радянське» ще більш живучим, трансформувавши й пристосувавши його до нових умов. Його важко вловити та ідентифікувати, часто ми навіть не помічаємо прояви радянщини в нашому повсякденні.

«Сьогодні є суспільною нормою мати антирадянські погляди й засуджувати будь-які прояви ностальгії за СРСР, і водночас щодня відтворювати радянські практики. Виникає парадоксальна ситуація, коли доволі молоді люди є не менш радянськими, ніж люди старшого віку», – зауважує Гайдай.

Це підтверджують і результати дослідження. Згідно з опитуванням, проведеним Центром «Нова Європа» разом із GfK та Фондом Фрідріха Еберта, молоді українці загалом готові миритися з корупцією. Лише третина опитаних заявила, що хабарництво не має виправдання. 51 % – підтримали тезу щодо необхідності «сильної руки», яка б керувала Україною для суспільного блага. Хоча 58 % опитаних загалом погоджуються з тим, що демократія є хорошою формою правління. А 79 % респондентів заявило, що для працевлаштування передусім необхідні зв'язки. Й всі ці люди виростили вже у незалежній Україні, ходили до української школи, яка, як бачимо, так само сприяє відтворенню радянських стереотипів.

Хто ж такий *homo sovieticus*? Є низка критеріїв, за якими вимірюють прихильність до радянського періоду. Наприклад, збереження радянських пам'ятників та свят, позитивна оцінка діячів того періоду тощо. Проте в Україні неухильно зменшується кількість тих, хто позитивно ставиться до радянських символів чи святкує радянські дати. Опитування Центру Разумкова показало, що у 2016 році лише 10 % українців засвідчили свою приналежність до радянської культурної традиції.

Вплив радянського періоду на сучасне українське суспільство надзвичайно важко охопити. Та до сьогодні ми маємо справу зі збереженням і відтворенням саме радянської культури управління і комунікації.

У 1990-х роках колишні радянські інституції перейменували, але не реформували. Нові ж установи створювалися за зразком попередніх. Відповідно, моделі поведінки та управління, відносини всередині інституції, організація роботи залишалися без змін. Дехто нині заявляє про прагнення до відкритості, рівності, чесності, а на практиці діє по-іншому, вказуючи на те, що то лише теорія, а реальність вимагає зовсім іншого.

Інший прояв радянськості, на думку наукового співробітника Музею історії Києва, це бажання осіб, які обіймають солідні пости в органах влади, отримати «особливе» обслуговування в підзвітних їм установах та організаціях. А ті, у свою чергу, звикли не суперечити керівництву, від якого залежать. Тож спроба змінити моделі управління та робочих відносин – це більш нагальний виклик, ніж знесення скомпрометованих символів. При цьому, помилково вважати, що вірусом «радянськості» інфіковано лише держустанови. Їхня діяльність просто більш помітна [17].

Сотні тисяч наших співвітчизників і далі живуть хай уже й не за «залізною», але все ще за «скляною» завісою, інформаційною, вважає письменниця Оксана Забужко. «Пижикові шапки і „коври в рассрочку” цінностями вже, нівроку, не вважають – а от їхній нематеріальний еквівалент, пізньорадянську „ерзац-культуру закритої країни” – і досі тримають дбайливо загорненою „проти молі” в спеціальну торбинку в голові: оце й є те, про що я кажу – „Україну було поставлено на паузу” (культурно – на позначку „1970-ті”)), – наголошує вона [18].

З колективною пам'яттю потрібно не боротися, а переосмислювати, переконана арт-менеджерка Катя Тейлор. Звичайно, пам'ятники державним діячам існують всюди. Просто в країнах без комуністичного минулого у відсотковому співвідношенні їх не 100, а, скажімо, 20. І вони постають в історичних центрах міст, тобто там, де їм і місце. Але не на кожній площі й не у кожному сквері.

Всіх цих політичних лідерів минулого не можна просто викреслити з історії. Просто тому, що знищення чого-небудь не знищує хворобливий спогад. Як приклад – сучасна історія про пам'ятник Фрідріху Енгельсу.

У Манчестері, Велика Британія, щорічно проходить міжнародний кінофестиваль. Під час чергового форуму, в британського художника й номінанта

на престижну премію Turner Prize Філа Коллінза виникла ідея про те, що в цьому місті має стояти пам'ятник Енгельсу. Просто тому, що останній багато часу прожив у Манчестері й залишив там чималий слід.

Енгельса шукали по всьому СНД, а знайшли в Україні. За документами пам'ятник, зрозуміло, був давно списаний, але до демонтажу якось не дійшло. Ось так і продовжував стояти символ тоталітарної епохи посеред центральної площі одного з невеликих українських сіл.

Англієць мав намір дати пам'ятнику друге життя. Але несподівано виявилось, що Енгельс конче всім потрібен: пригадали, що він культурне надбання, що необхідно пройти багато процедур для того, щоб вивезти його тощо. А Коллінз тимчасом не міг зрозуміти: як це так, що вчора пам'ятник був нікому не потрібний, а сьогодні його вже збираються вмонтувати мало не на місце, де колись стояв Ленін – на бульварі Тараса Шевченка в Києві. Коли ж стало зрозуміло, що з іноземця особливо взяти нічого, всі необхідні дозволи були видані й він разом зі скульптурою Енгельса успішно виїхав у Манчестер.

Сьогодні пам'ятник стоїть на площі в центрі міста й тішить британців. Варто зазначити, що вони сприймають Енгельса на постаменті зовсім інакше – з точки зору історії та його внеску в розвиток міста. Вони взагалі звикли дивитися на культурну спадщину й культурне буття з критичної позиції. Ймовірно, це єдине та найголовніше, чого і вимагає від глядача мистецтво, – мислити критично, припускає арт-менеджерка. Не обожнювати, не засуджувати, не ненавидіти, а просто осмислювати мистецтво та культуру як іншу реальність. Декомунізація, сконцентрована тільки на знищенні й блокуванні будь-яких спогадів, це не найкращий спосіб боротися зі спадщиною і колективною пам'яттю.

«Все це потрібно вивчати, документувати, рефлексувати і переосмислювати. А потім використовувати. Ви не помилилися. Будувати на цьому туристичні маршрути і визнати нарешті, що це частина нашої історії, хвороблива, трагічна, але частина. Відкрити музей дисидентства, музей ГУЛАГу, музей пропаганди. І так далі. Якщо ви подивитеся на досвід Будапешта з його Музеєм терору, то зрозумієте, що це єдино вірний шлях. Тому що з травмою потрібно працювати, а не забивати її на дно підсвідомості», – запевняє Катя Тейлор [19].

Звісно, після Майдану чимало змінилося, розпочалися реформи в окремих сферах. Хочеться думати, що країна готова до змін. Можливо, навіть є політична воля на це. Але чи усвідомлюємо ми, українці, сутність цих змін, як вони змінять наше щоденне життя? Головне, щоб за патріотизмом, українізацією та декомунізацією не сховалася все та ж радянська система [17].

Список першоджерел

1. Декомунізація в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Декомунізація_в_Україні.

2. Гайдай О. Чотири роки декомунізації. Що далі? [Електронний ресурс] / Олександра Гайдай. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29082870.html>.
3. Заноз Н. Ленінопад – елемент українського народного мистецтва [Електронний ресурс] / Назарій Заноз. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27583198.html>.
4. Зубко Л. Децентралізація культури або коли територія набуває ідентичності [Електронний ресурс] / Людмила Зубко. – Режим доступу: https://www.zhitomir.info/news_178873.html.
5. Створено веб-архів пам'яток пізнього модернізму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://platfor.ma/stvoreno-veb-arhiv-pamyatok-piznogo-modernizmu-v-ukrayini/>.
6. Новий веб-ресурс «Монументальні пам'ятки пізнього модернізму Житомира й Житомирської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://artukraine.com.ua/n/noviy-veb-resurs-monumentalni-pamyatki-piznogo-modernizmu-zhitomira-y-zhitomirskoi-oblasti/>.
7. Байцим П. Як у Житомирі громадські активісти й представники влади та бізнесу створюють фестиваль сучасної культури [Електронний ресурс] / Поліна Байцим. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/blog/polina_baytsim/410823_yak_zhitomiri_gromadski_aktivisti_y.html.
8. Пам'ятник «Булижник – зброя пролетаріату» цілий, але був демонтований через декомунізацію: Подільська райадміністрація пояснила, чому скульптура зникла з площі перед кінотеатром «Жовтень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/kyiv/pamiatnyk-bulyzhnyk--zbroia-proletariatusilyi-ale-buv-demontovanyi-cherez-dekomunizatsiiu-349450.html>.
9. Моляр Є. Євгенія Моляр: «В Маріуполі має бути створений музей монументально-декоративного мистецтва» [Електронний ресурс] / [Інтерв'ю вела] Ганна Циба. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/evgeniya-molyar-v-mariupoli-maye-buty-stvorenij-muzej-monumentalno-dekorativnogo-mistetstva.html>.
10. Майбутній Музей монументальної пропаганди СРСР розраховує на статус національного [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-pro.kiev.ua/content/maibutnii-muzei-monumentalnoyi-propagandi-srsr-rozrakhovuye-na-status-natsionalnogo>.
11. Кабмін з'ясує, навіщо за бюджетні гроші ремонтують пам'ятник Артему в Святогірську [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/society/2018/11/21/413016_kabmin_zyasuie_navishcho_byudzhetni.html.
12. Лужецький Р. Як декомунізувати Артема і врятувати Кавалерідзе [Електронний ресурс] / Ростислав Лужецький. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29627327.html>.

13. Дегероїзація від ДЕ НЕ ДЕ у Шепетівці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-pro.kiev.ua/content/degeroyizatsiya-vid-de-ne-de-u-shepetivtsi>.

14. Мачулін Л. Свідомість «постсовка»: чому прощання з минулим в українців болісне й довге [Електронний ресурс] / Леонід Мачулін. – Режим доступу: <http://vidia.ua/2015/40561>.

15. Хотин Р. Війною та декомунізацією Україна здобула справжню Незалежність [Електронний ресурс] / Ростислав Хотин. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27918561.html>.

16. Український інститут національної пам'яті. Контакти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/kontakti>.

17. Гайдай Олександра Чотири роки декомунізації. Що далі? – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29082870.html>.

18. Забужко О. Оксана Забужко про «русский мир», Висоцького, Івасюка та КГБ [Електронний ресурс] / Забужко Оксана. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29023976.html>.

19. Тейлор К. Фарс и Энгельс: как я выслала идеолога коммунизма в Англию и почему нам не нужна такая декоммунизация [Електронний ресурс] / Катя Тейлор. – Режим доступу: <https://platfor.ma/topic/fars-y-engels-kak-ya-vyslala-ideologa-kommunyzma-v-anglyuu-y-pochemu-nam-ne-nuzhna-takaya-dekommunyzatsiya/>.

Матеріал підготувала

Шленакова Т. Л.

головний бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 0,93. Б/т. Зам. 126. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12